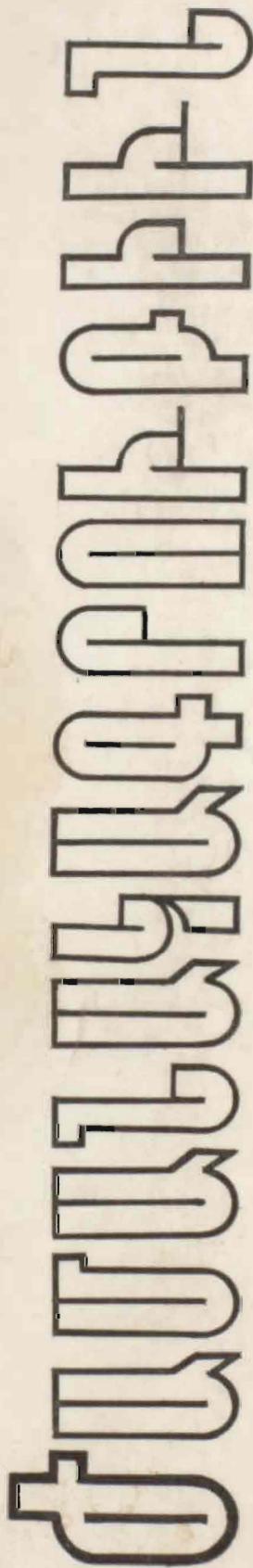

ԵՐԻՌ ՎԱՐԴԱՆ

ՀՅԱՆԿԱՆ
ՏԸՆՆԵՐՆԵՐ

1915-1993

ԼԵՒՈՆ ՎԱՐԴԱՆ

14 Եղիս Աջտ
Եղիս

ԺԱՄԱՆԱԿԱԳՐՈՒԹԻՒՆ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՏԱՍՆՀԻՆԳԻ

1915-1923

ՊԵՏՐՈՒԹ, 1975

ՅՊԱՐԱՆ «ԱՅԼՈՒ»

ՈՒԽ ՏԸ ՖՐԱՆՍ

ՆԱՄԱԿԱՏՈՒՓ՝ 2745

Հեռ. 245402 ՊԵՑԲՈՒՅ

Թուրքերի ձեռքերը, որոնք
զրագուած են աշխատամեխով, օ-
տարերկրեայ ներխուժմամբ ա-
ւերուած ու քայլայուած իրենց
սեփական երկրում, ամենամաքուր
ձեռքերն են: Նրանք երբեք բռ-
նութիւն չեն զործադրել եւ չեն
աւերել, երբեք չեն ներխուժել
ուրիշների երկիր եւ չեն վախե-
նում ամէն տեսակ այլ ձեռքերի
հետ համեմատաւելուց:

ԻՍՄԵԹ ՓԱՇԱ

14 Դեկտեմբեր 1922

Լոգան

Այս գիրքը լոյս տեսաւ ազնիւ մեկնասութեամբը
ՏԵՐ ԵՒ ՑԻԿԻՆ ՆՈՒՊԱՐ ՆԱԶԱՐԵԱՆԻ

ԲՐԱՆՀԱԿՈՒԹԻՒՆ

ՓՈԽԱՆ ՄՈՒՏՔԻ 9

Ծանօթագրութիւններ 17

ԺԱՄԱՆԱԿԱԳՐՈՒԹԻՒՆ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՏԱՍՆՀԻՆԳԻ, 1915–1918

1915 29

Ծանօթագրութիւններ 67

1916 115

Ծանօթագրութիւններ 131

1917 140

Ծանօթագրութիւններ 145

1918 147

Ծանօթագրութիւններ 159

ԺԱՄԱՆԱԿԱԳՐՈՒԹԻՒՆ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՏԱՍՆՀԻՆԳԻ, 1919–1923

1919 167

Ծանօթագրութիւններ 182

1920 190

Ծանօթագրութիւններ 207

1921 219

Ծանօթագրութիւններ 230

1922 237

Ծանօթագրութիւններ 243

1923 247

Ծանօթագրութիւններ 250

ՎԵՐՁԱԲԱՆԻ ՏԵՂ 253

Ծանօթագրութիւններ 273

ՄԱՏԵՆԱԳԻՏՈՒԹԻՒՆ 276

ՑԱՆԿ ԱՆՁՆԱՆՈՒՆՆԵՐՈՒ,

ՏԵՂԱՆՈՒՆՆԵՐՈՒ ԵՒ

ՑԱՏՈՒԿ ԱՆՈՒՆՆԵՐՈՒ 292

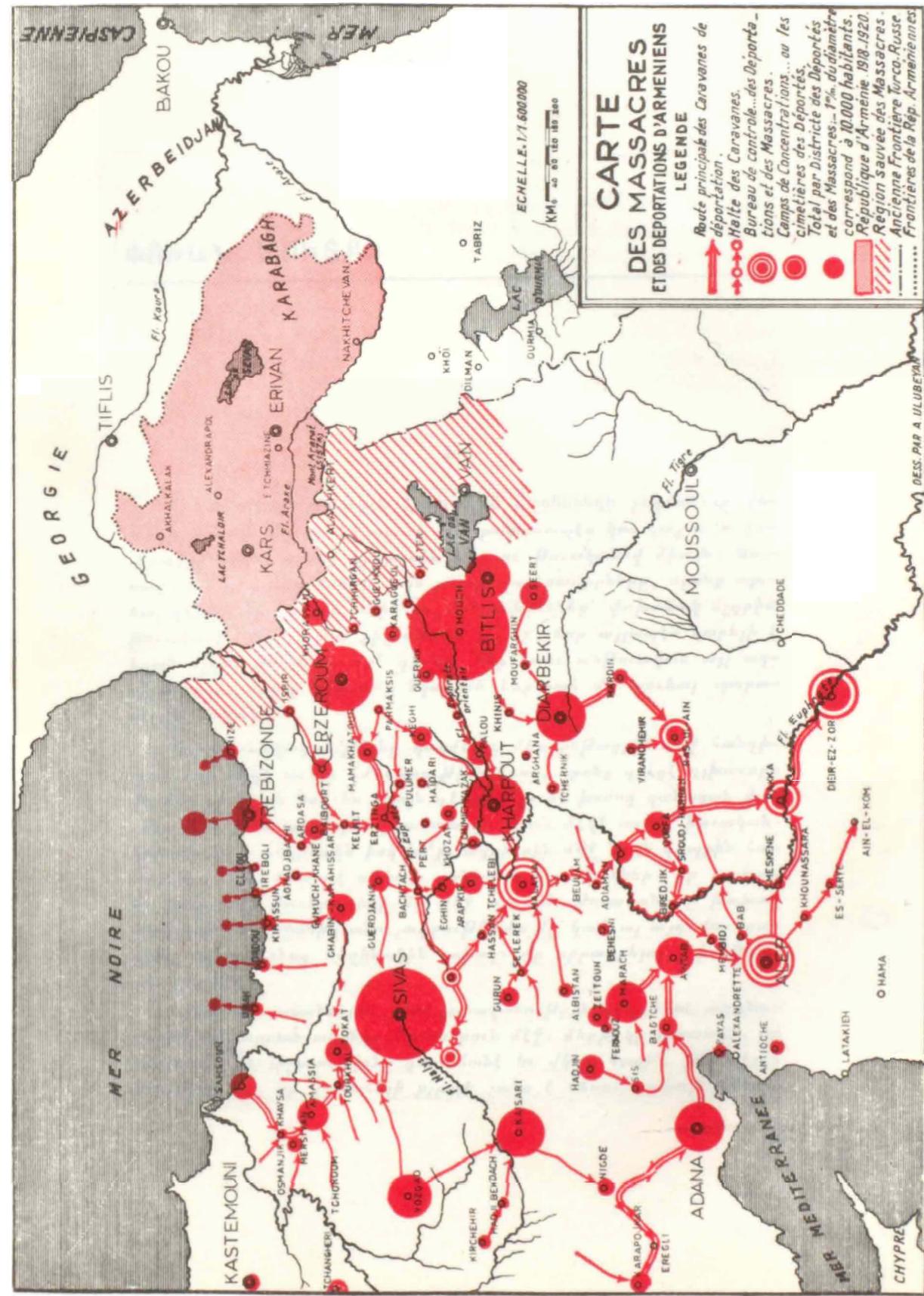
**ԺԱՄԱՆԱԿԱԳՐՈՒԹԻՒՆ
ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՏԱՍՆԴԻՆԳԻ
1915 - 1923**

CARTE DES MASSACRES ET DES DEPORTATIONS D'ARMÉNIENS

LEGENDE

Route principale des Caravanes de déportation.
Bureau de contrôle des Déportations et halte des Caravanes.
Camps de Concentrations... ou les Cimetières des Déportés.
Total par District des Déportés et des Massacres... 1re m. du diamètre correspond à 10 000 habitants.
République d'Arménie 1918-1920.
Région sauvée des Massacres.
Ancienne Frontière Turco-Russe.
Frontières de la Rép. Arménienne

ECHELLE 1/1 600 000
KM 40 60 100 150 200

ՓՈԽԱՆ ՄՈՒՏՔԻ

1.

Ժամանակագրութիւն Հայկական Տասնիմօքի ընդհանուր վերագիրի տակ ինչ որ կը տրուի հոս բացառապէս կու գայ ա՛յն վաւերագիրներէն, որոնք կը խօսին թիւ ու թուականով միայն։ Խուսափած ենք օգտագործելէ այն բոլոր վաւերագիրները, որոնք տրուեաւ զէպէի մը համար ունին ընդհանրութիւններ՝ փոխանակ ճշգրիտ թուականի։ Քիչ, շա՛տ քիչ անզամ է, որ, երբ այլապէս կարելի է նշած ճշդել թուական մը՝ դիմած ենք նաեւ անթուական այլ աղբիւրներու, որոնց թուումը նկատած ենք շահ մը տուեալ պարագային համար։

Ժամանակագրութիւնը կազմելու մեր ընթացքին մէջ հանդիպած ենք մէկէ աւելի դժուարութիւններու, որոնց դուցէ դլխաւոր վաւերագիրներ' իսկ են։ Նոյն դէպքին չուրջ խօսող զանազան վաւերագիրներ և աղբիւրներ յաճախ կու տան մէկէ աւելի թուական։ Երբեմն նո՛յն հեղինակն իսկ նո՛յն աղբիւրին մէջ նո՛յն դէպքին համար կու տայ իրարմէ անկախ զանազան թուականներ։ Կը պատահի նաեւ, որ վաւերագիրի մը մէջ տրուած թուական մը խախտի տպաղրական երջանիկ անուշադրութեամբ մը կամ ալ այդ վաւերագիրը օգտագործող հեղինակին «սխալ» մը սրբադրելու փութկոտախորժակէն։

Կայ թուականներու մեծ զանազանութիւն դէպքերու ականատեսներուն տուած տեղեկութիւններուն մէջ։ Մերթ կը պատահի, որ ականատեսին յիշողութիւնը դաւաճանէ եւ վկան հազի՞ւ թէ «յիշէ» թուական մը, որ վատահելի ըլլալէ շա՛տ է հեռու սակայն։ Պատ-

մազիր կամ պատմաբան չեն վկաները, կամ նոյնիսկ երբեմն տարբական դրագիտութեան սահմաններէն անդին անցնող մարդեր չեն անոնք, որոնք կր պատմեն իրենց պատահածները։ Մերթ օտարներ են անոնք, որոնք աւելի հետաքրքրուած են դէպքով՝ քան թէ պատմական ճշգրտութեամբ։ Իսկ օտար պատմաբանի պարագային՝ անիկա յաճախ բաւարարուած է ընդհանրութիւններով։ ասկէ՛ կարգ մր պատմական ուսումնասիրութիւններու թերին Հայկական Տասնհինգի ժի ժամանակադրութեան ընթացքին մէջ։

Կայ նաեւ թերին յուշամատեաններուն։ Ինչ որ ունինք հրատարակուած՝ չի դար գոհացնելու ժամանակադրութեան մը պահնանդները՝ պարզօրէն անոր համար, որ անոնց, այդ յուշամատեաններուն, կր պակսի մասնագիտական դրսեւորում։ Անոնցմէ շատեր յուշապրաթիւններ են յաճախ եւ որպէս այդպիսին՝ ունին բոլո՛ր թերինները յուշագրութեան։

Հաւանաբար տեղ մը՝ թրքական արխիւներու փոշիին մէջ թագուած կր մնան այն բոլո՛ր ճշգրիտ վաւերագիրները, որոնք կարող են տալ իսկական մէկ ժամանակադրութիւնը Հայկական Տասնհինգավ բնորոշուող դէպքերուն, տեղահանութիւններուն, ջարդերուն և ինքնապաշտպանութիւններուն, բայց անհաստելի են անոնք այ՝ եթէ ի՞սկապէս տակաւին զոյութիւն ունին անոնք եւ չեն փճացած 1918-ին անմիջապէս յաջորդող թոհուրոհին մէջ, կամ անոր յաջորդող ժամանակաշրջանին, երբ երիտասարդ-թուրք ղեկավարութիւնը կր դիմէր փախուստի։ Վաւերագիրներու փճացումը կրնայ զործն բլլայ նաեւ Անդարայի մարդերուն, որոնք, որպէս հարազատ լածորդները եւ շառաւիզները Երիտասարդ-թուրք կուսակցութեան՝ կատարեցին շա՛տ բան՝ մա՛նաւանդ 1920-էն ետք։ Իսկ զրաւման բանակնե՞րը, որոնք մտան Պոլիս եւ մազէ անցուցին ամէն ինչ։ ո՞վ կրնայ դիտնալ այսօր, թէ ի՞նչ բան պահ է մտած 1918-ի յաղթական սա կամ նա պետութեան մառաններէն ներս։ Ո՞չ յութիւնը եւ ո՞չ այ ուրացումները բաւարար են անէացնելու համար կատարուածները։ նոյնիսկ պատմութեան թրքական զեղծումը կարսդ չէ այսօր մաքրելու արիւնոտ ձեռքերը թուրքին եւ անոնց հետ նուև խղճմտանքը պարտեալին եւ յաղթականին։

Ժամանակադրութեան կազմութեան ընթացքին հիմնական սաղտուկ է եղած առկայութիւնը հին ու նոր տոմարով արուած աղ-

բիւրներուն . բայց միշտ չէ՝ որ որոշ դէպքի մը համար տրուած զաւնազան թուականներու եւ աղբիւրներու բաղդատութենէն երեւան եկած ըլլայ իսկականը : Տարօրինակ չէ բնաւ հանգիպիլ աղբիւրի մը , որուն հեղինակը գործածած ըլլայ քանի մը թուական եւ անոնցմէ ոմանք տրուած ըլլան հին տոմարով , երբ ուրիշներ , ընդհակառակը , կրեն նորը : Այս ձեւի կացութեան մը առջեւ , կարելիութեան սահմաններուն մէջ , աշխատած ենք նոր տոմարի վերածել բոլո՞րն ալ . ասկէ՝ զուցէ կարդ մը թուականներու տարբերութիւնը ոմանց կողմէ ընդունուածներէն :

Ժամանակապրութեան կազմութեան մէջ յաճախ խուսափած ենք մանրամասնութիւններէ՝ զծել կարենալու համար ընդհանուր մէկ պատկերը Հայկական Տասնհինգին , բայց մերթ ընդ մերթ տուած ենք ոմանց կողմէ մանրամասնութիւն նկատուելիք դէպք մը , հրամանագիր մը , տեսակցութիւն մը , կամ նամակ մը՝ պարզօրէն ամրողական դարձնելու համար ընդհանուր պատկերը :

Փորձած ենք աալ առկայ եղող պետական գրեթէ բոլո՞ր վաւերապիրները . փորձած ենք տալ նաեւ կարելի այն բոլո՞ր զրոյցներն ու տեսակցութիւնները , որոնց մէկ կողմը միշտ ալ եղած է թրքական իշխանութիւնը . ամբողջական դարձնելու համար ընթացքը Հայկական Տասնհինգին՝ տուած ենք նաեւ մաս մը պատրիարքական այն թղթակցութենէն , որ կը բացատրէ արիւնոտ իրականութիւնը հայ ժողովուրդի առօրեային . իսկ տեղի ունեցող դէպքերու պարագային՝ ընդհանրապէս բաւարարուած ենք տալով վայրի մը տեղահանութեան սկզբնաւորութիւնը միայն՝ պարզօրէն ընդունելով որ ո՛րեւէ մէկը գիտէ , թէ տեղահանուած առաջին կարաւանին միշտ ալ յաջորդած են ուրիշներ . ջարդերու եւ կոտորածներու պարագային՝ կրկին գոհացած ենք սկզբնաւորումով . իսկ ինքնապաշտպանութեան եւ հերոսամարտերու պարագային՝ աշխատած ենք տալ նաեւ անոնց աւարտը , երբ այդ մէկը կարելի եղած է ճշել :

Ժամանակագրութիւն Հայկական Տասնեինգի վերնագրուած սա դործը բաժնած ենք քանի մը հատուածի , հակառակ որ ո՛րեւէ մէկէն առաջ մենք գիտենք , թէ անհեթեթ է հատանումը պատմականօրէն իրարու կապակցուող դէպքերու ամբողջութեան :

Առաջին հատուածով՝ մուտքի քանի մը խօսքերէն ևտք կը տրուի այն ժամանակաշրջանը , որ պիտի առաջնորդէ Հայկական

Տասնհինգին. Հոս, սա հատուածէն ներս չե՞ն տրուիր մանրամաս-նութիւններ եւ չի պահուիր որեւէ ձեւի ժամանակագրութիւն. ընդհակառակը, մուտք մըն է անիկա, որ ընթերցողը կ'առաջնորդէ գէ-պի Յունուարը 1915 թուականին:

Երկրորդ հատուածով կը սկսի իսկական ժամանակագրութիւնը, որ, սակայն, դէպքերը կը հասցնէ մինչեւ անկումը Երիտասարդ-Թուրք Կուսակցութեան: Մենք նախընտրած ենք այս հատուածով դէպքերը տալ մինչեւ աւարտը 1918 թուականին:

Ցաջորդ հատուածը կ'ընդուրէ ազգայնական-թուրք ժամանակաշրջանը եւ վեր կ'առնէ 1918-1923 թուականով բնդգրկուող ժամանակադրութիւնը:

Իսկ վերջին հատուածով կը կատարուի վերլուծումի հակիրճ փորձ մը, որ Հիմնուած կը մնայ առաւելաբար երկրորդ և երրորդ հատուածներու բովանդակութեան վրայ:

Այս բոլորէն ետք՝ կը հաւատանք, որ ամբողջական դործ մը չէ այն ինչ որ կը տրուի հոս. լոկ փորձ մըն է կատարուածը, եւ որպէս այդպիսին ալ՝ ունի բոլոր մեղքերը եւ թերիները փորձերուն. ահաւասիկ այս զիտակցութեամբ է, որ այս ժամանակադրութեան հեղինակը կը ներկայացնէ զայն իր ընթերցողներուն:

Հոս, ճի՛շդ այս կէտին ալ, այս զործին հեղինակը պարտք կը դդայ հրապարակով իր չնորհակալութիւնները յայտնելու Տիկին Ուոյթրասուտ Թորոսեանին եւ Պր. Վահագն Քիւփելեանին, առանց որոնց թանկադին եւ համբերատար օժանդակութեան՝ իրեն համար զուցէ բոլորամին անկարելի պիտի ըլլար օգտուի, Լեփսիուսի **Deutschland und Armenien** հատորէն:

2.

Շատ բան դրուեցաւ Հայկական Տասնհինգի մասին. գրուեցան մենադրութիւններ, ուսումնասիրութիւններ, յուշադրութիւններ, յօդուածաշարքեր, եւ տակաւին զանազան վերադիրներու եւ դիմանոցներու ներքեւ ինկող յուշամատեաններ, որոնք յաճախ լոյսին եկան ճիգովն ու զոհողութիւնովը արտասահմանի մէջ գոյու-

թեան կոչուած հայրենակցական միութիւններու(1)։ Սա հրատարակութիւններէն իւրաքանչիւրը դիտեց Հայկական Տասնհինգը ի՛ր անկիւնէն, վերլուծեց զայն, փորձեց անով վերբերել այն ճշմարտութիւնը, որ թաքնուած կը մնար 1915 թուականով ստորոշուող զէպքերու ետին, վերծանեց յաճախ, մերթ ուսումնասիրեց խոր ու մանրազնին կերպով եւ մերթ ալ տուաւ պարզ մէկ շարայրումը զէպքերուն։ Անոնցմէ քիչեր սակայն, դժբախտաբար չա՛տ քիչեր, փորձեցին մատչիլ վաւերագիրներուն, եւ եթէ զտնուեցան ոմանք, որոնք ուզեցին օգտագործել առկայ վաւերագիրները՝ անոնց ալ պակսեցաւ անհրաժեշտը – վաւերագիրները դտնելէ ետք իսկական եւ ամբողջական զնահատանքը անոնց։

Այսօր դժբախտութիւն է չունենալ ամբողջութիւնը Հայկական Տասնհինգին հւտ առնչուող վաւերագիրներուն։ Հազի՞ւ թէ սկսան բացուիլ դուռերը ամերիկեան, անգլիական, աւստրիական և գերման արխիւներուն։ Տակաւին ամրօրէն փակ կը մնան կղպանքները իտալականներուն, պուլկարականներուն, յունականներուն, եւ մա՛նաւանդ՝ թրքականներուն։ Բայց են ոռւսականները, բայց քիչեր քաջութիւնն ունին մատչելու անոնց։ Թրքականներէն կայ ո՛չ մէկ յոյս օր մը բացուելու եւ դառնալու սեփականութիւնը համաշխարհային գիտութեան։ Տուեալ սա պայմաններուն ներքեւ դժուա՛ր թէ կարելի դառնայ ունենալ ամբողջական մէկ պատկերը հայուն մեծ տառապանքին։

Բայց ինչպէս պատմական այլ դէպքերունը՝ Հայկական Տասնհինգի պատմութիւնն ալ պէտք է որ հիմնուած մնայ օգտագործումին վրայ առձեռն այն վաւերագիրներուն, որոնք, գէթ մասնակի կերպով, յառաջացուցին եւ ընթացք տուին անոր՝ եթէ որոշած ենք գիտնալ ինչո՞ւն, ուրկէ՛ն եւ ինչպէ՞սն անոր։ Սա մէ՛կն իսկ բաւարար պիտի ըլլար մղելու հայ պատմութեան ուսանողը հաւաքումին, մէկտեղումին եւ մաղումին հազարաւոր այն վաւերագիրներուն, պետական հրահանգներուն, զինուորական հրամանագիրներուն, որոշմանագիրներուն եւ կանոնագիրներուն, որոնց, սակայն, բոլորը չեն որ ծանօթ են գիտութեան(2)։

Հայկական Տասնհինգը լրիւ կերպով ընկալելու համար, սակայն, անհրաժեշտ է երեւան հանել ինչ որ կը մնայ վաւերագիրներէն եւ անով վերակառուցել յատակագիծն ու ընթացքը Հայկա-

կան Տասնհինգին, որուն վրայ պէտք է որ գան աւելնալու այն դէպ-քերը, որոնք յառաջացան այդ վաւերագիրներէն:

Իսկ այդ դէպքե՞՞ը:

Այսօր՝ մանրամասն մէկ ուսումնասիրութիւնը զանոնք վեր-բերող աղբիւրներուն, յուշագրութիւններուն, յուշամատեաններուն եւ զրաւոր արձանագրութիւններուն՝ լոյսին կը բերէ ոչ-ամբողջա-կանութիւնը կազմուելիք յատակագիծին, պարզօրէն անոր համար որ միշտ չեն որ այդ աղբիւրները կը խօսին թիւ ու թուականով։ Անչո՛ւշտ որ անոնցմէ ոմանք մերթ կու տան մօտաւոր ժամանակ մը կարգ մը անուններով յատկանչուող դէպքերէն ոմանց համար, բայց ընդհանրապէս այդ ժամանակը կը մնայ ընդհանրութիւն մը լոկ, որ հազի՛ւթէ կը կարողանայ տուեալ դէպք մը զետեղելու որոշ ամսուան մը «սկիզբները», «կէսերը», կամ «վերջերը», կամ ալ Վարդավառէն կամ Համբարձումէն, այր մարդոց կամ զէնքերու հա-ւաքումէն, բանտարկեալներու աքսորէն կամ ջարդէն տասը-տասնը-հինոյ օր ևտք. իսկ սա տարազներէն ո՛չ մէկը կ'իյնայ ժամանակա-զրութեան մը կազմութեան ծիրէն ներս. ահա թէ ինչո՛ւ համար այ-սօր Հայկական Տասնհինգի սա ժամանակագրութենէն կը պակսի նշումը Ալպաթանի, Ախլաթի, Ալաշկերտի, Ագշեհիրի, Ատալիոյ, Ամասիայի, Այտընի, Ատիմիքիպազի, Արճշի, Արծակի, Բալուի, Բա-սէնի, Բերդակի, Բերկրի, Գըրըգիսանի, Գըրչեհիրի, Ենիշեհիրի, Եալովայի, Էրէյլիի, Թորթումի, Թիրէպոլուի, Խոկենտերունի, Ի-նէպոլուի, Լաթաքիոյ, Լիճէի, Խիզանի, Խոզաթի, Կիւրինի, Կիրա-սոնի, Կիւմիւշխանէի, Կարճկանի, Կէյվէի, Հայոց Զորի, Ճապաղ-ջուրի, Մոկտանի, Մանազկերտի, Մոկսի, Նիյտէի, Ուրկուփի, Ու-նիայի, Զարսանճագի, Զնքուշի, Պուլանըգի, Պալքեսիրի, Պանտը-մայի, Պոլուի, Պաֆրայի, Պաշքալէի, Ջուլամերիկի, Սելեֆ-քէի, Սպարթայի, Սիւրմենէի, Սպերի, Վահկայի, Տէօրթ Եռ-լի, Տիստինի, Տարտանելի, Քէօթահիայի, Քասթեմունիի, Քղիի, Քիախտայի, եւ այլ վայրերու. եւ այս՝ հակառակ որ աղբիւրները կը խօսին անոնց մասին, կու տան մանրամասնութիւններ անոնցմէ, մերթ կը յիշեն թիւերը տարագրուածներուն, եւ երբեմն նոյնիսկ կը նշեն կորուստը շարժուն եւ անշարժ հարստութեան. բայց, ա-ւա՛ղ, կը մոռնան կարեւորը, - թուականը այդ դէպքերուն։

Հայկական Տասնհինգն անբաժանելի մէկ մասն է թուրանականութեան գծած եւ Երիտասարդ-Թուրք Կուսակցութեան կողմէ իրականութեան վերածուելու սահմանուած թրքացումի ծրագիրին(3)։ 1910-ի Օգոստոսին(4) Սելանիկի մէջ կայացած Երիտասարդ-Թուրք Կուսակցութեան համաժողովի որոշումները յանգեցան Օսմանեան Կայորութիւնը բռնի կերպով թրքացնելու եզրակացութեան(5), որ 1911-ի Յունուարին մինչեւ Մարտ, միայն Պալքաններու մէջ, պիտի խէր կեանքը 2000-է աւելի օսմանեան քաղաքացիի եւ հաշմուած ու վիրաւոր ձգէր 5000-է աւելի ուրիշներ(6)։ Ակուած սա գործը գոհացուցիչ արդիւնքի մը հասցնելու համար՝ Սելանիկի 1911-ի հոկտեմբերեան Երիտասարդ-Թուրք Կուսակցութեան համաժողովը վաւերացուց 1910-ի որոշումները եւ անդամ մը եւս թելադրեց ջարդելով յառաջ տանիլ թրքացումը Օսմանեան Կայսրութեան(7)։

1911-էն ետք Երիտասարդ-Թուրք Կուսակցութեան սելանիկեան կերպոնը փոխադրուեցաւ Պոլիս, ուր սկսան կազմակերպչական աշխատանքները Մասնաւոր Կազմակերպութեան(8), որ պիտի իրականութեան վերածէր Սելանիկի որոշումները։ Առ այդ՝ 24 Յունուար 1913-ին էնվերի հրահանգով էշրեֆ, իր մտերիմներէն եւ գործակիցներէն մէկը, ձեռնարկեց Մասնաւոր Կազմակերպութեան թեւի մը ստեղծումին, որ իզմիրի(9) շրջանին մէջ պիտի բնաշնչէր հայերն ու յոյները՝ հոն տարածել կարենալու համար գաղափարանութեան հետ նաեւ իրագործումը Քիլիքիլիլիքին(10)։

Ցաջորդ տարի, 24 Փետրուար 1914-ին, նոյն մարդերը որոշեցին շա'տ աւելի տարածուն դարձնել Մասնաւոր Կազմակերպութիւնը(11), որպէսզի անոր միջնոցով կարելի ըլլար միանգամ ընդմէշտ ձերբազատուիլ Հայկական Հարցէն(12)։ Առ այդ՝ էնվեր էշրեֆի տրամադրութեան ներքեւ դրաւ 50,000 թրքական ոսկիի գումար մը՝ զինուորական գաղտնի գումարներէն(13)։ 1915-էն ետք, որոշ շրջան մը, հայերէն կողոպտուած հարստութիւնը օգտագործելէ ետք Մասնաւոր Կազմակերպութեան ծախսերուն համար(14)՝ 1917-ին էնվեր ստիպուեցաւ 300,000 թրքական ոսկի եւս տրամադրել իր աջ բազուկն եղող այս ջարդարարին, որ այս անդամ գործի անցնէր արաբներուն դէմ(15)։

Անկէ ետք դէպքերն առին արագ ընթացք։ 2 Օգոստոս 1914-ին ստորագրուեցաւ թուրք-գերմանական զինուորական դաշնագիրը(16), որ պաշտօնական հիմնարկէքը կատարեց Հայկական Տասնչինգին(17)։ Ապա անվերադարձ տուն դրկուեցան Հովին ու Վեստենենկը։ Հոկտեմբեր 1-ին ջնջուեցան օտար պետութիւններու տրուած առանձնաշնորհումները(18)։ 28 Հոկտեմբերին Օսմանեան Կայսրութիւնը ձեռնարկեց պատերազմական գործողութիւններու Սեւ Շովի ուստական միաւորներուն դէմ(19)։ Նոյն տարուան նոյեմբերի կէսերուն տեղի ունեցան ջարդերը Արտուրինի մէջ՝ զայն գրաւող թըրքական բանակին կողմէ(20)։ 20 նոյեմբերին յայտարարուեցաւ Սըրբաղան Պատերազմը(21), որ, ինչպէս կը վկայէ Օսմանեան Կայսրութեան մէջ գործող Գերման Զինուորական Առաջելութեան պետ Մարաշախտ Լիման Փոն Զանտերս, գործադրուեցաւ միմիայն թըրքահայութեան դէմ(22)։ Իսկ «1915-ի Յունուարի կէսին», ինչպէս կը զրէ Հայկազն Գ. Ղազարեան, «Իթթիհատը՝ Նուրը Օսմանիէի տկումբին մէջ (Կ. Պոլիս) դիշերները շարունակաբար ժողովներ զումարեց, հայոց բնաշնջման ձեւին եւ մեթուններուն մանրամասնութիւնները ճշգելու եւ գործադրելու համար, - կառավարական, քաղաքական եւ զինուորական ուժերու միջոցաւ(23)։ Բերանացի եւ զրաւոր հրահանգներ տրուեցան մասնաւոր ներկայացուցիչներու (մեմուրը մախսուս), ինչպէս նաեւ կուսակցական պատասխանատու քարտուղարներու (Քերպիլը մետուլ) եւ չըջուն թուրք երեսփոխաններու։ Ներքին գործոց նախարարութիւնն այ նոյնանման հրահանգներ (յաճախ ծածկագիր) հազորդած էր կառավարիչներուն, որոնց էր գործակցէին քաղաքային ոստիկանական պաշտօնատունները եւ ոստիկան-զինուորներու վարչութիւնը (Ժանտարմա տայիրէսի), որոնք կազմակերպեցին իրենց գտնուած քաղաքներու եւ չըջակայ հայ դիւզերու բնաշնջման ծրագիրը»(24)։

Այս բոլորէն ետք՝ Հայկական Տասնչինգն ստացաւ իր ընթացքն այնպէս՝ ինչպէս որ կը գտնենք զայն առկայ եղող թրքական եւ այլ վաւերագիրներու մէջ։

ԾԱՆՈԹԱԳՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

1) Տակաւին չգրուեցաւ պատմութիւնը արտասահմանի մէջ ծնունդի կոչուած հայրենակցական միութիւններուն, ինչպէս որ չգրուեցաւ պատմութիւնը միթչեւ հիմա հրատարակուած յուշամտեամներուն: Պէտք է որ գրուին անոնք մէկէ աւելի պատճառմերով. նայի՛ անոր համար, որ անոնք պիտի հայրայքն միջոցը Վերբերելու համար պատմական հակայ այն միւրք, որ կը պարփակուի կողմերոն ներքեւ այդ յուշամտեամներուն. ապա՛ անոնք պիտի երեւան համեն Հայկական Տասնինզի տարածէն լոյսին շրերուած այն քերին, որուն մասին խմբագրումը յուշամտեամի մը, կամ յուշամտեամներուն, աւելի՛ ժամ աներաժշգութիւն մըն է այսօր. յետոյ՝ անոնք պիտի տան արդար մէկ գնահատամեք կատարուած այն աշխատամեներուն, որոնք կը միտին պահել ու պահպանել պատմութիւնն ու մշակոյքը, տեղագրութիւնն ու սովորոյթները, լեզուն եւ հաւատալիքները տուեալ շրջանի մը կամ անոր մէկ քեկորին. եւ հուսկ ապա՛ անոնք լոյսին համեն հայկական կորուսոր հայութեամ, որ ո՛չ քիւ է լոկ եւ ո՛չ ալ տարածութիւն, ո՛չ ժար է միայն եւ ո՛չ ալ կառոյց, այլ այդ բոլորն ըլլալով հանգերձ՝ հայրենիք մըն է անիկա եւ մշակոյք մը, պատմութիւն մը եւ ապագայ մը, բարոյական հասկացողութիւն մը եւ ապրոզ իրականութիւն մը, եւ որուն քուրքին կողմէ կատարուած ուրացումը չէ՛ որ մոռացութեամ պիտի մտանէ իսկական ժաշին ու ծանրութիւնը հազարամեակներ հաշուող հայութեամ:

2) Որքան որ ծանօթ է մեզի՛ հայերաւ մօտ Գրիգոր Վարդապետ Կերկէրեամ) տարիներու տեհաջան աշխատամեխով հաւաքեց Հայկական Տասնինզին հետ աղերս ունեցող բրժական վաւերագիրներու պատկանելի քիւ մը, բազգաւեց եւ սրբագրեց զանոնք, բայց չկարողացաւ լոյս ընծայել՝ հակառակ իր փափաքին եւ հակառակ ալ այն մեծ պակասին, որ զգալի է այս ուղղութեամբ: Խոկ նորոգ հանգուցեալ Հայկազն Գ. Ղազարեան, որ իր կետնէին նպատակն էր բրած հաւաքումը Հայկական Տասնինզի բրժական վաւերագիրներուն եւ կազմած հա-